Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.

Redactie-Adres: Prof. Dr. T. HOEKSTRA te Kampen.

Aflevering 10 **Februari 1921**

De reformatie van Josia en de Pentateuch-kwestie

door

Dr. G. CH. AALDERS.

I

Die Kultus-Reformation des Iosia, Die Aussagen der modernen Kritik über II Reg. 22. 23 kritisch beleuchtet von MARTIN KEGEL.
Leipzig, A. DEICHERTSCHE Verlagsbuchhandlung 1919.

Dat wij tegenwoordig op het terrein der Oud-Testamentische wetenschap in een tijd van overgang en ommekeer leven valt niet te ontkennen. De symptomen daarvan teekenen zich steeds duidelijker af. En geen sprekender symptoom dan dat zelfs stellingen die fondamenten of hoekpijlers vormden van het onder Wellhausen's architectuur opgetrokken gebouw opnieuw het onderwerp van wetenschappelijke discussie worden: alles wat op Oud-Testamentisch gebied scheen vast te staan, waarin men tot niet ernstig meer te betwijfelen resultaten meende gekomen te zijn, geraakt weder aan het wankelen, de zekerheid en de eenstemmigheid is weg.

Het zal daarom niemand verwonderen, dat thans ook de kwestie van het onder Josia in den tempel gevonden wetboek weder aan de orde wordt gesteld.

Volgens het eenstemmig oordeel der Oud-Testamentici was daarbij geen sprake van het vinden van een oude (en

natuurlijk allerminst Mozaïsche), verloren gegane wettenverzameling; integendeel het door Hilkia te voorschijn gebrachte geschrift moest in den tijd van Josia zelf ontstaan zijn en dienen als voertuig voor de denkbeelden der hervormingspartij, waarvan Hilkia misschien zelf deel uitmaakte, door welke hij echter misschien ook om den tuin geleid werd; en met behulp waarvan deze partij hare gedachten ook in de praktijk hoopte door te zetten, hetgeen haar metterdaad uitnemend gelukte. Dat geschrift kon men dan, althans wat de kern betreft, terugvinden in het vijfde boek van den Pentateuch, ons gemeenlijk onder den naam Deuteronomium bekend. En daarmede had men nu een vast punt van uitgang om het zoo ingewikkelde probleem van den oorsprong der Pentateuchale wettenverzameling op te lossen. Deuteronomium was zeer nauwkeurig gedateerd: het achttiende jaar van Josia, 622 of 621 voor Chr., moest wel ten naastenbij als het geboortejaar daarvan worden aangenomen. En vandaar uit kon men dan door vergelijking van den inhoud ook de overige wettelijke bestanddeelen zonder veel bezwaar hunne chronologische plaats aanwijzen; wat ten opzichte van Deuteronomium een voortschrijdende ontwikkeling vertoonde moest nà 620, wat daarentegen achter het standpunt van Deuteronomium scheen terug te gaan moest vóór dat jaar worden geplaatst.

Zoo luidde het eenstemmig gevoelen der O. T. wetenschap. Men mocht daartegen niet inbrengen, dat er toch in 2 Kon. 22 en 23 van al datgene wat de geleerden daarin lazen geen enkel woord stond; het sprak vanzelf dat de schrijver het gebeurde naar zijn inzicht gekleurd had, wat daar stond was de werkelijke toedracht niet, die hadden de scherpzinnige vorschers van achter de regels van het officieele bericht wel weten te voorschijn te halen. Wie aan de juistheid daarvan dorst te twijfelen kon er zeker van zijn, dat hij zich den medelijdenden spot van heel de geleerde wereld op den hals haalde; daaraan te twijfelen stond gelijk met van zijne reputatie als wetenschappelijk man afstand te doen.

Doch hoe is alles nu veranderd! Er is al zóóveel aan het Wellhausensche bouwwerk gerukt en gewrongen, er zijn al zoovele steenen uit de voegen geraakt, het vertoont al zóó gapende scheuren en de fondamenten zijn al op zóó bedenkelijke wijze ondergraven, dat men ook den fellen stoot tegen dezen machtigen hoekpijler lijdelijk aanziet. Martin Kegel heeft in het boekje van 127 bldz., waarvan ik den titel boven dit artikel afschreef de gangbare opvatting over het wetboek van Josia aan eene grondige, minutieuze kritiek onderworpen, en komt daarbij tot conclusies die letterlijk in ieder opzicht deze opvatting in het ongelijk stellen.

De zaak waar het om gaat komt mij belangrijk genoeg voor om onze lezers eenigszins breeder van den gang van zijn onderzoek op de hoogte te brengen.

Hij begint dan met de beide hoofdstukken uit het 2e boek der Koningen, alsmede de parallel-plaats uit 2 Kronieken, tekstkritisch en litterair-kritisch onderhanden te nemen. Bij de tekstkritiek zal ik mij niet lang ophouden. Alleen wil ik er op wijzen dat volgens Kegel de tekst, behoudens enkele noodzakelijke wijzigingen, betrouwbaar is; van allerlei emendaties en uitlatingen op grond van den zakelijken inhoud, gelijk die bij de meesten in overvloed te vinden zijn, toont hij zich beslist afkeerig.

Wat de litterair-kritische behandeling betreft stip ik aan, dat de auteur in 2 Kon. 22 en 23 onderscheid maakt tusschen het middenstuk, het bericht over Josia's reformatie, 2 Kon. 22 : 3—23 : 25, en de encadreering, bevattende enkele beknopte aanteekeningen omtrent Josia's koningschap, zooals er in de boeken der Koningen herhaaldelijk aangetroffen worden, en die daarom aan den eigenlijken auteur of redactor dezer boeken moet worden toegeschreven, 2 Kon. 22 : 1, 2 en 23 : 26—30. Wat de encadreering aangaat, deze is ongetwijfeld in het na-exilisch tijdvak nog eens weer omgewerkt en aangevuld; dat geldt althans van 2 Kon. 23 : 26 v., waar blijkbaar een auteur aan het woord is die van de verwerping van Jeruzalem en den tempel getuige is

geweest (vgl. vs. 27).[1]) Van het middenstuk neemt Kegel aan dat het in elk geval vóór Josia's dood (608 of 607 voor Christus) moet zijn ontstaan, en in verband daarmee dat het ook van een dergenen afkomstig is die bij de gebeurtenissen daarin verhaald op het allernauwst betrokken is geweest. Ook twijfelt hij er niet aan dat de Godsspraak van Hulda, 2 Kon. 22 : 15—20 van dit middenstuk een oorspronkelijk bestanddeel vormt. In tegenspraak met de meeste critici, welke de profetie van Hulda voor onecht verklaren wijl ze in strijd zou zijn met het feit van Josia's gewelddadigen dood, ontleent hij juist aan het verschil tusschen 2 Kon. 22 : 20 en 2 Kon. 23 : 29 v. een argument om de profetie te plaatsen vóór Josia's dood. Overigens gelooft hij toch wel dat eene vreemde hand zich heeft veroorloofd in den tekst van het middenstuk in te grijpen, n.l. in 2 Kon. 22 : 4—7, waarin punten van aanraking bestaan met 2 Kon. 12 : 5 v.v. en in 2 Kon. 23 : 16—18, waarin aanrakingspunten met 1 Kon. 13 : 1 v.v. vallen op te merken, alsook in 2 Kon. 23 : 21—23, waar de auteur of redactor der Koningsboeken zelf in het door hem opgenomen authentieke bericht eenige wijziging bracht om het bij de opmerkingen zijner encadreering te doen aansluiten. Mogelijk hebben ook nog wel meerdere wijzigingen plaatsgevonden.

Gaan we nu over tot de parallelplaats uit Kronieken. Opmerking verdient hier allereerst dat Kegel, hoewel hij de historische waarde van Kronieken over het algemeen veel geringer aanslaat dan van de boeken der Koningen, toch openhartig erkent dat ook de Kroniekschrijver menige waardevolle bron gebruikt en daardoor in onderscheidene gevallen historische bizonderheden van groot gewicht bewaard heeft. Wat nu het plus van Kronieken in dit geval aangaat is hij van oordeel dat de beide stukken 2 Kron. 34 : 3—7 en 2 Kron.

1) De verzen 29 en 30 worden door Kegel nòch aan den auteur van Koningen nòch aan een lateren redactor toegekend, maar beschouwd als door den auteur van Koningen uit eene andere oude bron, waarschijnlijk een Annalen-boek, ontleend.

34 : 32—35 : 17 uit eene midrasj-bron ontleend zijn, waarin historisch waardevolle bizonderheden met latere stichtelijke uitweiding vermengd waren. Het is natuurlijk niet mogelijk die tweeërlei bestanddeelen met eenige zekerheid van elkander te scheiden, maar Kegel heeft den indruk dat het stuk 2 Kron. 34 : 3-7 historisch meer betrouwbaar is dan het andere ; met name het feit dat Josia reeds vóór het vinden van het wetboek door reformatorische neigingen bezield was houdt hij voor onbetwistbaar. Ten aanzien van de kleinere afwijkingen die overigens de Kroniekschrijver heeft, komt hij tot het resultaat dat daarin waarschijnlijk geen waardevol materiaal steekt, maar bestrijdt de opvatting als zou de Kroniekschrijver dogmatische correcties hebben aangebracht. Het komt mij niet noodig voor hierop in bizonderheden in te gaan.

Na zoo een deugdelijk fundament voor zijn onderzoek te hebben gelegd, gaat Kegel tot het materieele over.

Voorop stelt hij eene korte bespreking van Juda's staatkundige positie ten tijde van Josia, waarbij hij in navolging van Oestreicher[1]) een nauw verband legt tusschen staatkundige afhankelijkheid en invoering van vreemden eeredienst. In Josia's dagen was de macht van Assur snel aan het zinken, daarom viel het hem gemakkelijk zich los te maken van den Assyrischen cultus en den eeredienst van Jahveh weder te herstellen.

In aansluiting hieraan wordt dan de vraag behandeld of de voorstelling van Josia's reformatie zooals we die in de Bijbelsche berichten aantreffen in zichzelf geloofwaardig is. Daarbij neemt de auteur deze positie in, dat hij de historische waarheid het midden laat houden tusschen de opinie van hen, die eenzijdig nadruk leggen op het verhaal uit 2 Kon. 22 en 23, alsof de reformatie plotseling en onvoorbereid, alleen tengevolge van de vondst van het wetboek, zou zijn tot stand gekomen — en die van Oestreicher[2]), welke zich na-

1) Th. Oestreicher, Die Josianische Reform in Das Reich Christi XII, Potsdam 1911.
2) t. a. p.

genoeg uitsluitend baseert op 2 Kron. 34 : 3-7 en de vondst van Hilkia niet de oorzaak van Josia's reformatie laat zijn. Kegel wijst er terecht op, dat Josia reeds vóór het 18e jaar zijner regeering zich een beslist belijder der Jahveh-religie moet getoond hebben, anders zou hij het wetboek, hem door Hilkia ter hand gesteld, wel niet met zooveel reverentie behandeld hebben. Ik wil in dit verband herinneren aan de geheel andere houding door zijn zoon Jojakim tegenover het boek der profetieën van Jeremia aangenomen (Jer. 36).

Wat dan het bericht aangaande de vondst van het wetboek zelf aangaat wijst Kegel de gangbare veronderstelling eener pia fraus a limine af, en wel, wijl deze in den tekst zelf niet het allerzwakste steunpunt heeft. Hij stelt dit dilemma: òf het bericht is historisch betrouwbaar, en dan mag men er alleen datgene in lezen waartoe de tekst zelf aanleiding geeft, òf het bericht is historisch onbetrouwbaar, gelijk de meesten aannemen, maar dan is het ook absoluut waardeloos, en heeft men het recht niet er naar willekeur een historische kern uit te halen die in den tekst geen houvast heeft. Maar evenmin kan in zijne oogen de voorstelling genade vinden, die sommigen hebben ten beste gegeven, als zou het wetboek weliswaar werkelijk in den tempel gevonden zijn, maar daar eerst eenige decenniën van te voren door eene onbekende hand die het had vervaardigd zijn gedeponeerd. Hij houdt het er voor, dat het door Hilkia gevonden wetboek werkelijk een oud document is geweest, dat in alle opzichten zoozeer de onbedriegelijke kenteekenen zijner echtheid vertoonde, dat koning en volk daaraan geen oogenblik konden twijfelen.

Eene andere vraag die nu besproken wordt is deze, of de omstreeks 620 levende profeten ook iets van Josia's reformatie zeggen. Allereerst komt daarbij natuurlijk in aanmerking Jeremia. Het is een bekend feit dat deze niet één enkele maal over de vondst van het wetboek en de plechtige sanctioneering daarvan spreekt. En het staat ook wel vast dat hij bij de eigenlijke reformatie rechtstreeks in geen enkel

opzicht is betrokken geweest; anders zou in de berichten der Koningsboeken en der Kronieken zijn naam niet verzwegen zijn gebleven. Wel echter kan men uit zijn profetieën opmaken, dat hij eene reformatie noodzakelijk geacht en de doorgezette hervorming gunstig beoordeeld heeft. Vóór de reformatie van Josia maalt hij de toestanden in Juda met de donkerste kleuren; maar in latere profetieën vinden we kennelijk aansluiting bij Deuteronomium dat (hoe overigens ook over de vondst van Hilkia zij te oordeelen, waarover later) in elk geval op de reformatie een belangrijken invloed moet gehad hebben. Ook nog op andere wijze vinden we in Jeremia's profetie den terugslag der reformatie. Jeremia treedt op als een krachtig bestrijder van het religieuze formalisme (vgl. Jer. 7 : 1—15), dat van de reformatie het gevolg geworden was. Nu zijn juist daarom verschillende geleerden in onzen tijd van meening dat de profeet later van opinie zou veranderd zijn, dat hij aanvankelijk de reformatie zou hebben begunstigd, maar later haar tegenstander zou geworden zijn. Ook deze kwestie wordt door Kegel onder de oogen gezien. Vooral komt het daarbij aan op den passus Jer. 8 : 4—13, waarin men eene rechtstreeksche polemiek tegen de geschreven Thorah meent te moeten lezen, met name in het veelbesproken 8e vers, waar het gaat om de beteekenis van den „leugengriffel." Kegel is van oordeel, dat de hanteerders van dezen „leugengriffel" menschen waren die op eene of andere wijze de bestaande wetten poogden te wijzigen of uit te breiden; dat wij van hunne produkten thans nog iets zouden bezitten is, zegt hij, nauwelijks aan te nemen. Ik heb over deze plaats een andere opvatting. Het wil mij voorkomen dat we daarin te zien hebben eene aanduiding van de werkzaamheid der valsche profeten die na de reformatie van Josia vooral de propagandisten van het religieuze formalisme geworden waren, en die de ware profeten niet alleen in het gesproken, maar ook in het geschreven woord navolgden.[1])

1) Men vergelijke mijn proefschrift De valsche profetie in Israël, Wageningen 1911, bldz. 113v.

Bij Zefanja vinden wij hetzelfde als bij Jeremia, en bij latere profeten is de oogst gelijk van zelf spreekt nog schraler. Het is wel jammer, zoo zeggen wij met den auteur, dat wij in de geschriften der profeten geen uitvoeriger en preciesr mededeelingen omtrent de zoo belangrijke gebeurtenissen onder Josia vinden, maar we hebben eenvoudig in het feit te berusten.

Een hoogst interessant onderdeel van het onderzoek raakt de vraag, welke kringen of personen er belang bij konden hebben een dergelijk wetboek te fabriceeren, verondersteld dat deze opvatting der gangbare O.T. wetenschap juist ware. Eerste belanghebbende zou natuurlijk de koning zelf geweest zijn; maar hij kan als auteur moeilijk in aanmerking komen, wijl hij ten eerste zijn vader en grootvader welbewust zou hebben moeten desavoueeren, wijl het dan toch ten tweede ook zeker niet in zijn hoofd zou gekomen zijn zijne wettelijke voorschriften door de vrouw van een zijner paleisdienaren, Hulda, te laten sanctioneeren, en wijl hij ten derde op zoodanige wijze zou hebben moeten komediespelen, dat hij zich, als er ooit iets van ware uitgelekt, in de oogen van zijn volk ten hoogste verachtelijk zou gemaakt hebben. Doch mogelijk zou Hilkia zelf en de Jeruzalemsche priesterschap bij de invoering der nieuwe wetgeving voldoende geïnteresseerd zijn geweest dat hun het auteurschap zou kunnen worden toegeschreven? Hiertegen kan echter worden opgemerkt dat, blijkens het ondubbelzinnig getuigenis der gelijktijdige profeten, de Jeruzalemsche priesterschap veel te diep verdorven was om eene zoo hoogstaande wetgeving in het leven te roepen. Liefst echter denkt men aan profetische kringen. Maar hiertegen spreekt reeds dat Jeremia, gelijk we zagen, er geheel buiten gebleven is; en wat de overige profeten van dien tijd betreft zag het er waarlijk niet beter uit dan in de priesterschap (zie slechts de profetiën van Micha, Zefanja en vooral van Jeremia zelf). Sommige critici hebben daarom gedacht aan een compromis tusschen priesters en profeten; maar deze hypothese wordt gedrukt door de dubbele bezwaren welke tegen de toekenning van het auteurschap aan

priesters of profeten afzonderlijk bestaan. Bovendien bedenke men bij al deze opvattingen dat het wel heel gemakkelijk gaat om te spreken over de fabricatie van een oogenschijnlijk oud wetboek, maar dat dit in de praktijk toch nog niet zoo eenvoudig ten uitvoer te brengen was. Het boek moest er daadwerkelijk oud uitzien, en dat niet alleen, maar het moest ook door het gebruik van allerlei archaïstische uitdrukkingen den indruk van hoogen ouderdom maken en dat ging heusch zoo gemakkelijk niet. Anders zou er weldra van deze of gene zijde uiting zijn gegeven aan twijfel omtrent de echtheid. Trouwens het wetboek moet wel allen twijfel aan zijne echtheid hebben uitgesloten, of het succes van Josia's reformatie wordt eenvoudig absoluut onverklaarbaar. Men bedenke dat allereerst de koning geen moment aan de echtheid heeft getwijfeld; maar wat meer zegt dat ook uit de kringen der priesters zich geen stem ten gunste van de tot dusver gevolgde praktijk heeft durven verheffen, dat zelfs de Jahvistische bamah-priesters, die door de reformatie uit hun ambt gestooten werden geen poging hebben gedaan om de autoriteit van het wetboek te bestrijden; ja dat de afgodspriesters die met den dood bedreigd werden zelfs om huns levens wil de echtheid van het plotseling opgedoken boek dat hen zoo hardhandig aangreep niet waagden te betwisten; en dat eindelijk heel het volk dat zich toch zeker niet dan ongaarne in den nieuwen toestand schikte zonder eenig verzet voor de autoriteit ervan bukte. Dit alles laat zich alleen verklaren indien het boek in alle opzichten, in uiterlijk, en taal, zóózeer het kenmerk van hoogen ouderdom droeg, dat twijfel kortaf uitgesloten was.

Niet minder belangrijk is hetgeen volgt. De schrijver tracht op grond van de berichten precies vast te stellen in welke maatregelen de reformatie bestond. Hij meent, dat allereerst de reiniging van den Jeruzalemschen tempel heeft plaats gevonden, want wel moest zoo spoedig mogelijk het volk tot de vrijwillige aanvaarding der verplichtingen van het wetboek worden bijeengeroepen, maar deze bijeenroeping moest in den

tempel plaats vinden, en kon dan toch niet in een ongereinigden, met allerlei heidensch cultusmateriaal gevulden tempel geschieden. Daarom denkt hij aan eene verschuiving in de volgorde: 2 Kon. 23 : 1—3 is naar zijne meening van zijn oorspronkelijke plaats (vóór 2 Kon. 23 : 21 v.v.) overgebracht naar het begin van het hoofdstuk. Ik kan met deze beschouwing moeilijk meegaan. Dat er aanstonds ten ruwste zekere reiniging van den tempel heeft plaats gevonden, schijnt alleszins plausibel, maar wat er in 2 Kon. 23 : 4—20 wordt opgesomd is zooveel, dat het allicht wel geruimen tijd zal hebben in beslag genomen; en ik kan niet gelooven, dat de koning de verbondsaanvaarding door het volk zoo lang zal hebben willen uitstellen. Het komt mij dan ook voor, dat wij in de tegenwoordige lezing van het bericht nog wel degelijk de oorspronkelijke volgorde hebben; alleen mogen we zeker aannemen, dat de allerergste gruwelen reeds onmiddellijk uit den tempel verwijderd zijn, al wordt dat niet afzonderlijk vermeld maar in de volledige opsomming van 2 Kon. 23 : 4—20 inbegrepen.

Gaan we nu de afzonderlijke maatregelen van Josia na, dan zien we dat het daarbij allereerst en allermeest gaat om de reiniging van den cultus: alle heidensche cultusvoorwerpen en -gebruiken worden afgeschaft. Eerst secundair paart zich daaraan de cultus-concentratie (die intusschen door de gangbare opvatting tot hoofdzaak placht gemaakt te worden). Opmerking verdient daarbij (hetgeen door de kritiek niet kon ontkend worden, anders ware de doorvoering der reformatie volslagen onbegrijpelijk) dat deze maatregelen allerminst iets absoluut nieuws beoogden. Men moet wel aannemen, zegt Kegel, dat in Israël al van oude tijden af eene strenge op cultus-concentratie doelende theorie bestaan heeft naast eene lakse praktijk die veelheid van Jahveh-altaren toeliet.

Voorop stonden natuurlijk de maatregelen ter reiniging van het Jeruzalemsche heiligdom. Hierbij verdient het de aandacht hoe de priesterschap aldaar was ingedeeld. Aan het hoofd stond klaarblijkelijk de hoogepriester. Driemaal (2 Kon. 22 : 4, 8;

23 : 4) wordt hij הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל geheeten. Bijna algemeen wordt echter het הַגָּדוֹל voor een redactioneele toevoeging gehouden. Kegel merkt hier evenwel tegen op, dat het zeer onbegrijpelijk is waarom de glossator deze toevoeging, voor welker schrapping tekstkritisch geenerlei aanleiding is, slechts op drie plaatsen zou hebben ingelascht; hadden we hier met eene interpolatie te doen dan zou deze ook daar, waar in onzen tegenwoordigen tekst nog alleen הַכֹּהֵן te lezen staat, wel hebben plaats gevonden. Hem ter zijde stonden de כֹּהֲנֵי הַמִּשְׁנֶה, sacerdotes secundarii, priesters van den tweeden rang. Gewoonlijk neemt men aan dat het meervoud hier foutief is, dat, evenals in 2 Kon. 25 : 18 een Singularis moet gelezen worden, zoodat er naast den éénen hoofdpriester ook nog slechts één tweede priester was. Kegel beantwoordt deze kritische aanmerking op soortgelijke wijze als de zooeven genoemde: hoe komt het dan dat de hand die in 2 Kon. 23 : 4 door het Meervoud den Singularis verving dit ook niet tegelijkertijd in 2 Kon. 25 : 18 heeft gedaan? Naast die beide: den hoogepriester en de priesters van den tweeden rang worden dan ook nog de „dorpelbewaarders" genoemd. Alle drie de categorieën hebben blijkbaar volgaarne aan des konings verzoek tot tempelreiniging gehoor gegeven: hij is van de medemerking van het geheele tempelpersoneel verzekerd. En zoo worden dan alle cultus-voorwerpen van den Baäls- en Astartedienst, alsmede van den dienst der sterren verwijderd en vernietigd, de vertrekken der sacrale geprostitueerden afgebroken, de zonnepaarden afgeschaft en de wagens verbrand, de afgodische altaren afgebroken, in één woord alles wat met heidenschen cultus saamhing grondig opgeruimd.

Nadat Jeruzalem gereinigd was kwam het verdere gebied van Juda aan de beurt. Hier was aan tweeërlei misstand

een einde te maken: aan de afgoderij die op vele bamah's welig tierde, en aan den lokalen Jahveh-cultus die eveneens op bamah's plaats vond. In de kritiek is het gevoelen vrij verbreid dat tusschen deze beide dingen destijds nog geen scherpe scheiding werd gemaakt. Kegel toont echter aan hoe er duidelijk van tweeërlei behandeling van priesters der hoogten sprake is. Daar zijn bamah-priesters die op hunne eigene altaren geslacht worden (2 Kon. 23 : 20) en daar zijn bamah-priesters die eenvoudig van hun ambt ontzet en in Jeruzalem als het ware geïnterneerd worden (2 Kon. 23 : 8 v.). De eerste zijn priesters in het voormalig tienstammenrijk, de laatste behooren tot Juda. Nu kan het onderscheid in behandeling niet bloot hierin gelegen zijn dat de eerste tot het eene en de andere tot het andere rijk behooren, maar moet wel zijn oorzaak vinden in eene verschillende beoordeeling van de door hen begane overtreding. De eerste worden als misdadigers, de laatste meer als dwalenden beschouwd; bij de eerste zal het dus meer positieve afgoderij, bij de laatste veeleer een afwijkende vorm van Jahveh-cultus zijn geweest. De behandeling van de priesters van dezen afwijkenden Jahveh-cultus bewijst dat de reformatie van Josia niet alleen op het gevonden wetboek moet gesteund hebben, maar ook aansluiting moet hebben gevonden bij eene zekere traditie die onder het volk nog niet geheel uitgestorven kan geweest zijn, dat de door hen onderhouden eeredienst niet de echte en zuivere was. Indien men, gelijk de kritiek meende, den Jahveh-cultus der bamah's voor volkomen wettig en geoorloofd gehouden had, zou het optreden van Josia tegen deze priesters eenvoudig ruwe willekeur geweest zijn. Toch doet zich hier nog eene moeilijkheid voor. Immers, indien men de mededeeling in 2 Kon. 23 : 9, dat de priesters der hoogten niet offerden op het altaar van Jahveh te Jeruzalem, met de meesten aldus opvat dat zij niet mochten offeren, dan zou de vraag kunnen rijzen of Josia niet in strijd gehandeld heeft met het wetboek zelf waarop hij zijn reformatie grondde. In Deut. 18 : 6-8 leest toch de

kritiek dat de landelijke priesters wanneer zij zich voegen wilden tot den dienst van Jahveh in den tempel te Jeruzalem daartoe het volle recht hadden. Dat recht zou Josia hun dan ontzegd hebben. Op welke manieren de kritiek deze tegenstrijdigheid heeft zoeken op te lossen, laten wij thans rusten; Kegel neemt de heeren daarover afdoende onderhanden. Hij zelf is van oordeel dat Josia zich aan de bepaling van het gevonden wetboek heeft willen houden, maar dat de afgezette bamah-priesters daarmede niet tevreden waren en zich uit protest van deelneming aan den Jeruzalemschen tempeldienst hebben onthouden. Hij vertaalt daarom niet: zij mochten niet offeren, maar: zij plachten niet te offeren. Ik ga op de hieraan vastzittende kwestie niet in, of de uitlegging van Deut. 18 : 6-8, welke door Kegel ook niet bestreden wordt metterdaad de juiste is. Immers we zouden dan genoodzaakt zijn het vraagstuk veel dieper op te halen, en te onderzoeken wat Deuteronomium onder Levieten verstaat, of daar Levieten eenvoudig identiek is met priesters gelijk men in den regel aanneemt, terwijl dan de onderscheiding tusschen priesters en Levieten pas na - Deuteronomisch zou wezen. Een dergelijk onderzoek, hoe belangrijk ook, zou echter veel ruimte vorderen en ons geheel buiten de perken van het ons bezig houdende vraagpunt voeren, waarom ik volsta met daarop slechts in het voorbijgaan te wijzen.

Zelfs buiten het gebied van Juda kon Josia zijne reformatorische actie voortzetten. Ook in het gebied van het voormalige tienstammenrijk kon hij — al is het zonder twijfel eerst geruimen tijd na zijne reformatorische maatregelen in Juda — krachtdadig ingrijpen. De historiciteit van dit optreden in Noord-Israël is door sommigen zeer ernstig betwijfeld geworden. Toch is er weinig reden voor zulken twijfel. De mogelijkheid ervan blijkt duidelijk uit den politieken toestand. Het sterk verzwakte Assur, waaraan Josia althans uiterlijk zijn vazallentrouw bleef betoonen, kon er in elk geval weinig aan doen; en misschien hebben zij gelijk die meenen, dat

hem ook het Noordelijk gebie din leen gegeven was. Mogelijk hebben wij in Jer. 2 : 4 zelfs wel een gelijktijdig getuigenis hieromtrent. Indien althans de aanspraak: „hoort naar het woord des Heeren gij huis van Jakob, en al gij geslachten van het huis Israëls" meer dan bloot ideëel is, en we mogen aannemen dat de profeet werkelijk bedoeld heeft zich daarmede te richten tot het overblijfsel van het tienstammenrijk, dan ligt daarin eene aanwijzing dat er in die dagen weder eene zekere vereeniging tusschen Noord en Zuid was tot stand gekomen, waardoor het profetenwoord in Jeruzalem gesproken tegelijkertijd de nog resteerende Noord-Israëlieten raken kon.[1])

Na de voltooiing van de reiniging van den eeredienst in Juda laat Kegel dan de plechtige verbintenis van het volk aan de gevonden wet plaats hebben, waarvoor de koning, naar zijne meening, den tijd van het Paaschfeest had uitgekozen; hij laat immers ook, gelijk we reeds zagen, de mededeeling omtrent het gevierde Pascha (2 Kon. 23 : 21—23) onmiddellijk aansluiten bij de verbondsaanvaarding (2 Kon. 23 : 1—3). Het nieuwe en ongewone in dit Pascha bestond dan volgens hem daarin dat het niet in de afzonderlijke steden en dorpen maar door het gansche volk gemeenschappelijk in Jeruzalem gehouden werd. Dit Pascha vormde dan als het ware de kroon op het groote reformatie-werk van Josia.

Ten slotte dient nog overwogen te worden, of de reformatie van Josia ook door reformatorische maatregelen van vroegere koningen was voorbereid?

Kegel wijst er terecht op, dat men zich kwalijk zoo algemeen en zoo zonder ernstig verzet aan de eischen en bepalingen van het nieuwe wetboek zou hebben onderworpen, indien deze niet in eene onder het volk voortlevende traditie ruggesteun hadden gevonden. Er moeten, zoo zegt hij, ook reeds vroeger tijden geweest zijn waarin soortgelijke reformatorische doeleinden worden nagestreefd. Ik wil er hierbij

1) Zie Ball, The prophecies of Jeremiah (Expositor's Bible), bldz. 76 v.

aan herinneren hoe ook de profeten hunne religieuze en ethische eischen steeds aandienen als een terugroepen naar een beter verleden, vgl. b.v. Jer. 6 : 16 „vraagt naar de oude paden." Van Hizkia wordt 2 Kon. 18 : 4 v.v. vermeld dat hij eene gelijksoortige reformatorische actie als Josia ondernomen heeft. Wel heeft men de historiciteit daarvan sterk betwijfeld, maar zeker niet met recht.[1]) Laat mij even op één in het debat gebracht argument wijzen: bij Jesaja, Hizkia's tijdgenoot, vindt men van die reformatie geen spoor; maar hebben wij niet gezien dat bij Jeremia, Josia's tijdgenoot, evenmin iets omtrent diens reformatie wordt gemeld? Maar ook Hizkia zal zich zeker wel weer bij soortgelijke pogingen uit nog vroegere periode hebben aangesloten.

(Slot volgt)

---

1) Voor de uitvoerige weerlegging van de argumenten tegen de historiciteit van Hizkia's reformatie ingebracht zie men Sellin, Zur Einleitung in das Alte Testament, Leipzig 1912, bldz. 42 v.v.

De Immanuëlsprofetie

(Jesaja 7 : 14)

DOOR

Dr. A. A. VAN SCHELVEN.

De hollandsche huismoeders mogen het mij vergeven, maar mijn hebreeuwsche Testament is de laatste jaren dik onder 't stof geraakt. En in verband daarmee beleeft tegenwoordig mijn kennis van de grondtaal van Jesaja's profetie begrijpelijkerwijze ook geen zeer florissante dagen. „Was einer nicht übt, das verlernt er". En: „homo sum"!

Zoo lijkt het wel buitengewoon vrijmoedig, om hier, naar aanleiding van en geïnstigeerd door de tweede Bijlage van Dr. Ridderbos' laatste rectorale rede: De Messias-koning in Jesaja's Profetie (Kampen 1920), ald. bldz. 59/61, een enkel woord te zeggen over de bekende Immanuëlsprofetie en tegenover de proeve van haar verklaring, die hij daar zijn medetheologen in overweging geeft — overigens met de bescheidenheid, die den niet-specialist tegenover den vakman past — 'n andere aan te bevelen.

Toch — omdat de hier in 't spel zijnde methode-vraag mij interresseert — waag ik het er op!

Vooreerst geldt het hier — mijn collega in dienst der Regina scientiarum zelf die het zegt! — vooral 'n zaak van het verband; en het feit dat het iemand bij hithpa'el-vormen en bij verba gutturalia wel eens begint te duizelen ontneemt hem dus niet van meet af alle recht van oordeelen in deze. En dan: 't is geen eigen uitdenksel, dat ik pousseer! Al kan ik op 't oogenblik zoo gauw niet terug vinden, vanwaar ik indertijd (toen ik voor 'n adventspreek naar 'n mij be-

vredigende exegese van deze plaats zocht) mijn opvatting heb gekregen[1]).

Verschillende dingen zijn er in Ridderbos' proeve van verklaring, die mij bijzonder aanstaan en voorzoover ik zien kan onze gedachten metterdaad in de goede richting leiden.

Sympathiek is mij bijv. dat hij niet tracht te wringen aan den zin van „'alma" (vs. 14). Dank zij andere uitspraken der Godsopenbaring vatten wij dat bijna van zelf op als „maagd", in den zeer praegnanten zin van dat woord. Maar feitelijk gaan wij daar toch mis mee. Voor „maagd" in dien bijzonderen zin heeft het Hebreeuwsch „betoelâ." Om welke reden zal de profeet nu dat „betoelâ" niet hebben gebezigd, maar 't meer neutrale „'alma" hebben gekozen? M.i. wel om geen andere dan om deze: dat voor zijn besef die speciale, sexueele exponent, als ik 't zoo eens noemen mag, in 't geheel niet in rekening kwam. En als vele uitleggers dien hier wel in rekening brengen, ja daarop zelfs bijzonderen nadruk leggen, dan loopen zij dus duidelijk uit het spoor van hun tekst. Dan is dat, ofschoon zonder boos opzet, toch eigenlijk „drehen und deuteln". En daarom, nog eens, doet het goed te zien dat Kampens pro-rector daaraan niet mee doet. Dit is eerlijke exegese!

En wat m.i. niet minder zijn proeve van verklaring aanbeveelt: ze is reëel en nuchter. Omdat ze weigert genoegen te nemen met een opvatting, die het in uitzicht gestelde Immanuëlsteeken uitsluitend honderden jaren nadat het is aangekondigd in vervulling laat gaan; als al de betrokken personen reeds lang ter ziele zijn. Zooals de meeste aanhangers der rechtstreeks-Messiaansche opvatting dat doen. Want niettegenstaande er mannen van beteekenis zijn geweest, die voor die oplossing in het krijt zijn getreden, voldoen kan ze m.i. toch allerminst. Een mensch, die geen theorie heeft te verdedigen, blijft naar aanleiding daarvan toch altijd zeggen:

1) Dr. D. J. van Katwijk, die Dec. 1916 in ditzelfde tijdschrift ook een verklaring van deze crux trachtte te geven en daarbij (bldz. 299/302) een kleine revue gaf van de meeningen, die er voor en na over werden voorgestaan, noemt haar tot mijn verwondering in 't geheel niet.

een teeken, dat eeuwen na dato nog niet gekomen is, is geen teeken! Want het essentieele van het teeken is juist, dat het — in onderscheiding van het woord — niet afgedaan heeft als het tot iemands oor is gekomen, maar dat het op het netvlies van zijn oog moet werken.

Zonder zichtbaarheid heeft het geen zin!

Eindelijk schijnt mij ook dit een goede eigenschap van de exegese, die Ridderbos biedt, dat zij het profetisch perspectief ten aanzien van deze Godsspraak tot zijn recht laat komen. En dat zij ernst maakt met het inhoudsvolle grondprinciep der historia Revelationis, dat quod in Vetere Testamento latet in Novo patet .... en omgekeerd!

Natuurlijk is deze profetie Messiaansch! Rechtstreeks-Messiaansch of middellijk-Messiaansch, maar Messiaansch! Mattheüs I : 22, 23 verheft dat voor elken Schriftgeloovige boven allen twijfel. Maar ook naar mijn inzicht is het volstrekt niet ongeoorloofd met de mogelijkheid te rekenen dat de aanduiding van Immanuëls bovennatuurlijke geboorte, die er later in bleek te liggen: niet slechts op 't oogenblik dat zij werd uitgesproken — zoowel voor de omstanders als voor den profeet, die in deze als openbaringsinstrument gebruikt werd — ten eenenmale verborgen is geweest, doch dat zij toen zelfs nog in 't geheel niet terzake heeft moeten dienen. Nadat Maria's wondermoederschap een feit was geworden, moge voor een ieder duidelijk zijn geweest dat die in Achaz' dagen gebruikte woorden een veel dieperen, veel volleren zin hadden gehad dan destijds ook maar iemand vermoedde: niets kan er m.i. tegen zijn de vraag onder de oogen te zien of God, op 't oogenblik dat zij aan den Manilla-vijver bij het Bleekersveld weerklonken, dien rijkeren zin al wel aan de orde heeft willen stellen[1]).

Maar nu komt het hinkende paard achteraan!

1) Ook in Hebr. 2 : 9 immers vinden wij zoo iets; als daar „'n weinig minder dan de engelen" een heel andere beteekenis krijgt, als waarin de dichter van Psalm 8 haar heeft gebruikt.

Goede methodische regelen gebruikt dus Dr. R. Maar 't geen hij daarmee bereikt ten opzichte der uitlegging van de Immanuëlsprofetie kan mij niet voldoen.

Tegenover de rechtstreeks-Messiaansche opvatting verdedigt hij 'n middellijke. Om het anders te zeggen: een definitieve vervulling ervan in de geboorte van Maria's Zoon in de volheid des tijds neemt hij aan, maar daarvóór zal er, in de dagen van Achaz zelf, reeds 'n voorloopige geweest zijn. En wat voor een zal er dat dan zijn geweest? Ziehier wat wij dienaangaande op bldz. 61 vinden: „Aan de moeder van Hizkia kan de profeet niet hebben gedacht, daar Hizkia toen reeds geboren was; evenmin aan zijn eigen vrouw, daar deze reeds moeder was (Jes. 7 : 3). Eerder zou te denken zijn aan een der meisjes, die in den harem dienden (vgl. Hoogl. 6 : 8) en die de koning tot bijwijven kon nemen. Dat er van een huwelijk enz. niet wordt gesproken is omdat alle nadruk valt op de jeugdige moeder en haar kind, en verkrijgt in de typiek hoogere beteekenis. De moeder noemt haar zoon „God-met-ons"; zij bezit dus het geloof, dat van Achaz was gevraagd (vs. 9*b*). Tegenover Achaz met zijn ongeloofspolitiek staat deze jeugdige moeder met haar kind: het toonbeeld van menschelijke zwakheid, maar in die zwakheid sterk door het geloof".

Se non è vero, è ben trovato!

Nu wil ik de laatste zijn om bij interpretatie van een tekst — gewijd of profaan, dat doet er niet toe — aan de fantasie het recht van meespreken te ontzeggen. Integendeel, ik meen dat het bij de exegese zonder zulke fantasie nooit goed gaat. Want aanvulling van ontbrekende gegevens is wel nooit te vermijden. En hoe zou die zonder verbeeldingsvermogen tot stand kunnen komen!

Maar dit is mij toch wel wat heel sterk. Letterlijk niets weten wij van dit alles: zelfs de kleinste stomp om dezen kunstarm aan vast te maken ontbreekt ons. Is dat dan zoo'n groot bezwaar? Ja! En vooral m.i. waar het de H. Schrift geldt. Want deze profetie is niet alleen uitgesproken, maar

ook, onder werking der graphische inspiratie, zooals Kuyper het in zijn Encyclopaedie noemt, opgeschreven. Ze heeft dus niet, zooals zoo vele andere die niet opgeschreven zijn, beteekenis voor die dagen alleen. Maar ook voor de latere geslachten. Is het dan echter niet ondenkbaar dat ons elk gegeven om de vervulling van het gestelde teeken te kunnen zien, zorgvuldig wordt onthouden? Dat — waar hier 'n bekendmaking door middel van Gods voorzienig handelen in de wereldgeschiedenis, die bij zooveel andere profetieën hulp geeft, wel was uitgesloten — elk woord omtrent het voorkomen van zulk een reeks van gebeurtenissen in Achaz' harem achterwege wordt gelaten?

Ik heb nog een ander bezwaar! R's opvatting van vs. 15 schijnt mij er naast. Noch zijn beschouwing omtrent „boter en honig zal hij eten", noch die omtrent het laatste deel van dat vers lijkt mij geslaagd.

Is dat „boter en honig" eten werkelijk de aanduiding van een leven van weelde, van overvloed? M.i. is het vlak tegenovergestelde veel waarschijnlijker. Een sober en schamel bestaan vertegenwoordigt het veel meer voor mij. Koren en most was voor Israël het symbool van overvloed. Maar een asceet als Johannes de Dooper voedt zich met sprinkhanen en honig. En in „boter" — of „room" zooals R. vertaalt — moge voor 'n Hollander, die reminiscenties heeft aan Vondels Leeuwendalers, 'n heel ander beeld naar voren komen: laat ons niet vergeten dat de eveneens mogelijke overzetting: ingedikte, gestremde melk, dat weelde-accent volkomen mist en er juist een van tegenovergestelden aard bezit.

Bovendien — en ook dat is toch zeker geen teeken van welvaart — het kind, waarvan sprake is, zal zich met die boter en honig hebben te voeden „totdat hij weet te verwerpen het kwade en te verkiezen het goede". „Dus als hij 2 à 3 jaar oud is" paraphraseert R. die uitdrukking van den profeet. Maar, als gezegd, ook dat lijkt mij geen gelukkige opvatting. „Tot jaren des onderscheids te zijn gekomen" is toch ook voor ons aanduiding van het bereikt-hebben van

een heel anderen leeftijd. Laat bij 'n oosterschen jongen zulk onderscheidingsvermogen aanmerkelijk eerder komen dan bij een west-europeeschen: veel waarschijnlijker ziet de hier gebruikte uitdrukking m.i. dan toch op 'n jongen van een jaar of tien, twaalf, dan op 'n kind dat „zelfstandige spijze noodig" begint te krijgen[1]).

Laat tenslotte ook op 'n derde punt R's opvatting aan den inhoud van Jesaja 7 niet slechts gedeeltelijk recht wedervaren? Mij heeft het altijd getroffen dat God, toen Hij Jesaja opdracht gaf den koning tegemoet te gaan, den profeet daarbij uitdrukkelijk beval zijn zoon Schear-Jaschub mee te nemen. Opdat er 'n figurant bij die ontmoeting aanwezig zou zijn? Het laat zich niet denken. De aanwezigheid van dit kind moet wel 'n noodzakelijk element in deze Godsspraak zijn geweest.

En daarom is er voor mij dan ook geen exegese van de Immanuëlsprofetie zoo aantrekkelijk als die, welke van twee onderscheiden kinderen spreekt. Van den Messias in vs. 14 en 15. En van Schear-Jaschub in hetgeen daarna volgt.

Uiteraard is deze exegese aan Prof. Ridderbos geenszins onbekend. Op bldz. 59 maakt hij er sub a. uitdrukkelijk melding van: „Men zegt, dat in vs. 16 wordt gesproken van een anderen knaap dan in vs. 14 en 15". Maar hij hecht er weinig waarde aan. Met 'n korten, krachtigen stoot steekt hij ze meteen overhoop. Als hij zegt: „Echter is het nauwe verband tusschen vs. 15 en 16 al te duidelijk (kî te vertalen door „want")".

Of staat ze desniettegenstaande al te met toch nog op de beenen? Mij althans heeft zijn argument in deze volstrekt niet overtuigd. Zeker, kî is want. Ik denk er ook niet over het anders te vertalen. Maar welk bezwaar kan er tegen wezen om, onder de hoede van dat „want", in den zin van

1) Bevestiging vindt m.i. deze opvatting in Jesaja 8 : 4, waar zulk 'n prille jeugd heel anders wordt aangeduid, n.l. door: „eer dat knechtje zal kunnen roepen: Mijn vader, of, mijne moeder".

„want weliswaar", aan de verzen 14 en 15 't karakter van een voorzin te geven en dan vs. 17 in gedachten in te leiden met 'n adversatief voegwoord; bijv. zooals de Statenvertaling het doet, met: „doch"? M.i. is er inderdaad geen enkel te bedenken. En is daar omgekeerd alles vóór te zeggen.

Grammatisch laat het Hebreeuwsch dat m.i. heel best toe. En daarnaast: welk een alleszins bevredigenden zin krijgt zoo deze geheele Godsspraak van Jesaja 7 niet!

Over 't algemeen wordt ze dan een voorzegging van het verval van land en koningshuis. Achaz weigerde een teeken van God te vragen. Onder schoonen, vromen schijn. In waarheid echter omdat hij geen afstand wilde doen van zijn Assyro-phile politiek. Omdat hij zijn vertrouwen gezet heeft op 'n verbond met die oostelijke grootmacht, voor welke immers geen enkele vijand bestaan kon! Nietwaar, die constellatie roept om een oordeelsteeken? Om een aankondiging van straf. Welnu: die krijgt de profeet dan ook te brengen en te be-teekenen! God zal in al die plannen blazen. Alle eer en heerlijkheid zal verdwijnen. En als in verre tijden — omdat het oordeel nooit eindeloos is, maar dank zij Gods trouw gedurig weer door genade-aanbieding wordt onderbroken — als in verre tijden nog eens 'n Davidide zal geboren worden, in wien de Eeuwige weer tot Israël terug zal keeren, dan zal alle praal daarbij worden gemist. Hij zal 't kind eener „'alma" zijn. Geen koninginne-zoon. Maar de geborene van een naamlooze vrouw, zooals honderden andere kinderen in het Heilige Land. En boter en honig, het voedsel der naamloozen, zal hem in 't leven behouden.

Na deze — alzoo rechtstreeks-Messiaansch op te vatten — verzen 14 en 15 m.i. dan in vs. 16 'n vrij radicale gedachtenwending! Of liever: wezenlijk is er geen sprong. Slechts een versterkende bevestiging van het voorafgaande. Immers een bekendmaking dat dat aangekondigd oordeel komen zal (vs. 17) ook niettegenstaande een voorloopig succes, 'n aanvankelijke verbetering van den toestand, waarin land en volk en vorstenhuis verkeerden. Maar er is dan toch wel,

als ik het zoo noemen mag: een totaal changement de décor!
Op dit oogenblik wordt n.l. Schear-Jaschub op den voorgrond geschoven. „Zekerlijk eer dit knechtje, dat ik hier aan mijn hand — of wellicht: op mijn arm; wij weten van Schear-Jaschubs leeftijd op dit moment niets af! — eer deze jongen hier tot jaren des onderscheids gekomen zal zijn, zal er verruiming, verademing wezen. Wegneming van die ellende, waarmee Rezin, de koning van Syrië, en Pekah, de zoon van Remália, de koning van Israël, U bedreigen. Maar dat neemt toch niet weg dat het onherroepelijk met U bergafwaarts gaat, naar nooit voorheen verduurde ellende (vs. 17 vv.)

Ziedaar de van mijn kant voorgestane opvatting! Of ze boven R's proeve instemming vinden zal? Ieder denkt zijn uil een valk te wezen. Maar ik heb er toch wel eenigen moed op. Iets gedrongens heeft ze m.i. niet. Door het teeken, waarvan de profeet spreekt, niet alleen in een ververwijderde komst van den Messias te zoeken, maar ook in hetgeen op Schear-Jaschub betrekking heeft gehad, laat ze het werkelijk voor Achaz en zijn gevolg een teeken zijn. Ze onthoudt zich van het werken met uiterst fantastische veronderstellingen, maar vindt in de H. Schrift zelf de factoren, die noodig zijn om ons de waarachtigheid van Gods oordeelen te doen aanschouwen: immers 2 Kon. 15 : 30 en 2 Kon. 16 : 9 doen duidelijk zien dat Juda eer Schear-Jaschub veel ouder was geworden metterdaad zoowel van zijn syrischen als van zijn tienstammen-vijand is verlost. En eindelijk ontkomt ze aan de fout om den eisch dat Jesaja zich bij zijn gang naar „het einde van den watergang des oppersten vijvers" van zijn kind zou doen vergezellen, als een nutteloose franje te behandelen.

KRONIEK.

„En zij stierven". — „Verscheidenheid der gaven, één Geest". — Leiders des volks. — Een zware taak. — Subjectivisme. — Onze „pers". —

Januari van elk jaar brengt voor ieder, die gewoon is Le Cointre's handboek te ontvangen, eenzelfde emotie. Immers de beeldengalerij der gestorven dienaren des Woords, die een vorig jaar nog met ons aanvingen, spreekt een machtige taal. Dan, wanneer dat handboekje in uw bezit is, neemt ge al spoedig de bijlage — en ge ziet ze, bekenden en onbekenden, vrienden — en vreemden, wier namen voor U slechts een klank waren. Ze gingen heen — als overwinnaars. Maar welk een strijd hebben ze, ieder op zijn wijs, gestreden! Hoeveel idealen van deze mannen, idealen die ze liefdevol bepeinsden als student en jong-dominée, zijn nooit verwezenlijkt! Hoe velen zouden er in hun leven misverstaan zijn, door gemeenteleden, door ambts-broeders . . . Ja, daar is hun levens-teekening; maar och, daar ziet ge meestal slechts de buitenkant . . . Daar ligt een totaal van ontzaglijken strijd in deze levens . . . Strijd immers ook tegen het eigen vleesch . . . want wat ieder christen kent, ondervindt de dienaar des Woords wel 't allerfelst: de noodzakelijkheid èn de moeilijkheid om in dienst van koning Jezus altijd weer het vleesch te kruisigen.

En dan, hebben ook zij niet in den tijd der kleine tractementen de hitte des daags en de koude des nachts moeten dragen? En zal ook in hun leven het niet soms geweest zijn een moeilijk billijken van wat ook menig predikant pijnlijk ervaart: „in de wereld wordt meer gelet op gaven naar buiten, dan op kwaliteiten van binnen"? En zouden zij op de duizenden zaaitijden uit hun leven, wel vele tientallen malen vrucht hebben mogen zien? Ach . . welk een strijd . .

Neen . . . toch overwinnaars, bij de gratie Gods. In hun leven . . . ; óók na hun dood. Want „de leeraars zullen blinken als de zon . . ." En ondanks veel ontrouw, zeker ook bij hen,

mochten ze toch, omdat God getrouw bleef, getrouwe dienaars Gods blijven heeten ...

Welk een *verschil* is er onder de herders der kudde, ook bij alle eenheid in beginsel. Verschil ook bij hen, die toch om het strak trekken van de lijnen bekend zijn. Zoo zie ik hier drie der in 1920 overledenen als voorbeeld. Daar hebt ge *Ds Sikkel*. Als ge hèm U denkt, als de man, die de lijnen trekt, dan stelt ge U die lijn voor als met een diamanten stift gekrasstreept langs een glasplaat. Een rechte lijn, diep ingegrift, met kleine vonkelende spetterkens telkens terzij. *Ds Klaarhamer* ... ook hij trok de lijnen scherp, maar ik denk mij zijn lijn als de stalen e-snaar van een muziekinstrument. Recht en scherp — breng de snaar in trilling en een glas-helderen zuiveren toon klinkt — maar poog de lijn te buigen, en ge wondt Uw hand .. En weer anders was *Dr. Schot*. Zijn stem klonk niet ver, zijn invloed reikte nauwelijks over de grenzen zijner classis. Maar hij wist de lijn. Doch bij hem was de lijn er op 't oog eene van een fluweelen band, die zacht en soepel is; maar trachtet ge de lijn te buigen, dan brak het fluweel, dat isoleer-materiaal bleek voor een draad met hoogste spanning. Zoo gelijk, en tòch zoo verschillend! En tòch, zóó is het goed ... Zou niet juist zóó de „*veelvervige* wijsheid Gods" het best in het prisma van het practisch leven worden opgevangen, opdat wij allen samen in *één lichtstraal* van Gods wijsheid zouden wandelen?

Aan de nagedachtenis van de dienaren des Woords, overleden in het jaar 1920 wijden wij een stil moment ... Aan de gedachtenis van de *grooten* met hun *grooten* strijd; aan de nagedachtenis van de ... *ánderen* met hun ... misschien éven grooten kamp.

Juist thans rust op de dienaren van Christus, die hun belijden naar de Schriften vasthouden zulk een enorme taak. Er doen zich op „religieus" gebied zulke schrikkelijke verschijnselen voor. Openbaar vervangt men Christus door Buddha. De heer *Wannée*, voorganger der Vrije gemeente in den Haag, gaf een geschrift uit onderden titel: „*Reli-*

gieuze Levens- en Wereldschouwing. Los van het Christendom".

Na een bestrijding van het modernisme, dat nog dualistisch is, wijl het een tegenstelling maakt tusschen God en wereld, God en zonde, God en dood, beveelt de heer W. zijn monisme aan. Hij ontkent de tegenstelling van geest en stof, van God en zonde. Zonde is maar schijn, en dus de dood onbeteekenend. God is slechts een trillende levensstroom, die onbewust in den mensch tot bewustzijn komt, zoodat de menschheid de Godheid draagt.

Ergo heeft de mensch de roeping, om het onbewuste streven van den (pantheïstischen) God uit te leven in het zich in liefde geven aan den drang tot liefde, die daar opkomt in zijn hart. „Dan deert ons niet de dood en het levensleed, want wat hindert het of al milliarden vormen breken, als de inhoud maar openbaar komt". Afgedacht nu nog van het feit, dat de heer Wannée zijn Bijbel minder goed kent dan een schooljongen — immers hij laat Abel Kain doodslaan en spot, daarover door *Ds Hulsman* in *„de Hervorming"* aangevallen, dat hij nog blij is tenminste iets er van te weten — is dit een levensleer, die simpel-weg paganisme kan worden genoemd. En deze heidensche prediking van den leider moet de levenstroost brengen aan de armen, die lid zijn der Haagsche „Vrije Gemeente".

Leiders . . . dat zullen ook eens zijn de tegenwoordige studenten. Leiders des volks! En zijn thans niet tientallen van hen gevangen in het garen van de revolutionaire intellectueelen? En is er niet nog een ander gevaar? Een statistiek, die ik onlangs zag, gaf de ontstellende waarheid weer, dat 25 pCt. der Berlijnsche geslachtszieken onder de studenten wordt gevonden. Zullen de toekomstige volksleiders dan èn lichamelijk èn geestelijk decadent zijn?

Tegenover een schare van zulke leiders staan de trouwe dienaars des Woords. Op een ontzaglijk gewichtige post, met een zoo héél gewichtig werk. Dat vaak uiterst moeilijk is juist voor hen, die Gereformeerd zijn. Immers behalve bij

de besliste belijders van Christus, vinden zij slechts bestrijding of minachting. Ja ook bij die na staan. Hun wetenschappelijk werk wordt door iemand, die maar éven buiten ons staat, geminacht. Bewijs daarvoor nu weer de, om haar kleineerend karakter prikkelende, recensie van *(Prof.) O(bbink)* in *Bergopwaarts* (no. 11) over *Prof. Ridderbos*' jongste rectorale oratie. „Niets nieuws" — alleen nieuw is, dat men (behalve veel verouderds) zooiets in Kampen durft („aarzelend" durft!) zeggen. Daar komt 't op neer. (Was het Prof. Obbink niet, die indertijd naar aanleiding een Ridderbos-recensie vrij onzacht door Prof. Ridderbos op de vingers getikt werd, omdat het bleek, dat hij zijn Hebreeuwsch niet kende?)

De moeilijkheden voor de Gereformeerde leiders zijn somwijlen van zeer pijnlijken aard. Aanvallen van buiten — welnu, die verwacht men. Maar, dat in dezen tijd het almeer *oplevend subjectivisme* soms zoo groot leed brengt ook aan hen, die tot leiden geroepen zijn, is een reden te meer om dat subjectivisme te bekampen.

Subjectivisme is naar Goethes woord (Gespräche mit Eckerman, I. 158) een kenmerk van achteruitgang en ondergang. Wat hier oorzaak, wat gevolg is, valt niet uit te maken. Maar subjectivisme en verval is een vriendenpaar, dat wij, *om der wille Gods*, buiten onze Kerken moeten houden. Gelukkig, dat tot nòg toe, nòch het rede-subjectivisme van Netelenbos, nòch het mystieke subjectivisme van Ds Wisse, het er harden kon.

Waar de polslag van een krachtig leven gevoeld wordt, waar de levensdrang in alle leden tintelt, is het subject van de beweging *één krachtig hart in het centrum;* waar het subject der beweging in de leden wordt gelegd, daar is alle voorwaarde voor het sterven aanwezig. En zoo kàn het niet anders of ook onder ons *moet* zijn, en, méér dan 't soms is thans, *komen* een blijmoedig de aandacht richten naar de centrale belangen, uitgaande van het hart van ons gemeenschappelijk belijden.

En dan zullen óók die tot leiden geroepen zijn, bij hun

strijdend vooraan staan, vreugde vinden in de triumfen der gaarne eendrachtige schare, die volgt.

Er zijn ook in de moderne wereld symptomen van een zoeken naar een centraal uitgangspunt voor alle levensbeschouwing. En al meer poogt men dat centrum te vinden in de religie, of in het religieus gevoel. Daarin is ook iets, dat te waardeeren is. Iets van „een overwinning der ziel", om *Prof. Bavincks* woorden te gebruiken. Zoo wil *Just Havelaar* in zijn onlangs verschenen boek „*Humanisme*" zijn humanisme gronden op het religieus sentiment. Zelfs wil men dat „sentiment" aankweeken, óók op de openbare school, zooals uit een brochure van *J. G. Bos (Religieuse opvoeding.* Wolters Gron.) blijkt. Alles goed — maar deze „Begründung" der levensbeschouwing in de religie komt te laat. Te lang is aan de schare geleerd, dat in Godsdienstige zaken geen uitgangspunt liggen kán; en te lang is aan de massa verkondigd, dat sentiment dwaasheid is en het intellect behoort te heerschen. En nu men voelt, dat de menigte naar den chaos holt, keert men.. Te laat.

De massa begint zelfs het vrome modernisme te verlaten. „*De Hervorming*" het weekblad van den Protestantenbond wankelt.. als er niet meer abonnées komen... Gelukkig zien *wij* dan andere dingen!

„*De Reformatie*" blijkt een groot succes; „*de Bazuin*" kreeg een nieuwe woning, en zij leeft weer op; „*de Heraut*" zag haar vader heengaan, en *Prof. Geesink* van zijn „leestafel" verdwijnen — maar „doctores angelici et doctissimi" zetten het werk van hunne vaders en meesters met groote eere voort; „*de Utrechtsche Kerkbode*" wordt van een blaadje een blad; de persen der groote uitgevers, die speciaal onze lectuur leveren, staan nooit stil...

En straks krijgt ons publiek, als God wil, een Gereformeerde „Ethiek".

Prof. Geesink — expectantes te salutant...

Wij wachten — nu met *gegronde* hope.

2 Febr. '21. J. WATERINK.

RECENSIËN.

Schrift en Ervaring door Dr. A. G. HONIG, hoogleeraar aan de Theol. School te Kampen. J. H. KOK, Kampen 1920, 96 bldz. f 2.40.

In dit nogal lijvige stuk werkbehandelt Prof. Honig de z.g. Ervaringstheologie, die als fundament voor heel de Theologische wetenschap de ervaring van den Christen stelt. Achtereenvolgens toont hij van deze Ervaringstheologie ontstaan en verloop aan, om daarna op haar zijne kritiek uit te brengen.

Zeer breed is vooral het historisch overzicht gehouden, waarin Prof. Honig met de hem eigene urbaniteit zich beijvert om de Theologen die hij straks zal moeten bestrijden, ten volle recht te laten wedervaren. Dat daarbij de grootste plaats wordt ingeruimd aan F. H. R. Frank, den dogmaticus der z.g. Erlanger School, zal niemand bevreemden. Maar ook diens voorgangers en medestanders worden niet over het hoofd gezien. En in het verloop der Ervaringstheologie krijgen niet alleen Ihmels en gelijkgezinden, maar ook de jongere Erlanger School, beter gezegd de moderne positieve Theologie, en onze Ethischen een beurt.

Na dit breede historische overzicht en de breede uiteenzetting van de meeningen der Ervaringstheologen zou ik het kritisch gedeelte toch wel iets uitvoeriger hebben gewenscht. Mij dunkt in het algemeen billijk, als men meent opiniën van tegenstanders uitvoerig te moeten weergeven, dat men de noodzakelijkheid van deze uitvoerige weergave bewijze door eene breede kritiek. En, hoewel — ik stem het gaarne en met dankbaarheid toe — door Prof. Honig niet onbeteekenende kritiek geleverd is, had ik voor mij na de breede historische uiteenzetting de kritiek nog wel wat uitvoeriger gewenscht. Om een enkel punt te noemen. Prof. Honig spreekt er kortelijk over op bldz. 81 v.v., dat de ervaring feitelijk nooit de grondslag der Theologie kan zijn, wijl men geen zuivere ervaring verkrijgen kan, maar deze ervaring altoos een bepaalde kleur ontvangt door de leerstellige of Schriftuurlijke voorstellingen die men eenmaal bezit. Dit is m.i. het cardinale punt, en dit had Prof. Honig veel breeder moeten uitwerken. Om de Theologie werkelijk op ervaring, en op ervaring alleen te baseeren, zou men de ervaring moeten hebben van een mensch die tot op het moment,

waarop hij in staat zou wezen religieuze ervaring bij zichzelf nauwkeurig te controleeren en te beschrijven, absoluut a-religieus was opgevoed en nòch door woord nòch door geschrift of beeld ook maar op eenige wijze met religieuze voorstellingen in aanraking was geweest; anders zou altijd de z.g. ervaring onzuiver, wijl een mengsel van ervaring en reeds bestaande religieuze voorstellingen wezen. Maar wie zou durven verzekeren dat, gesteld al zulk eene absoluut a-religieuze ontwikkeling ware mogelijk, dan althans de religieuze ervaring in zulk een persoon zou kunnen ontstaan zonder eenigen invloed van bepaalde religieuze voorstellingen? en dan hadden we alweer geen zuivere ervaring.

En zoo ware er meer te noemen. Doch genoeg om mijn wensch naar eenigszins breeder kritiek te motiveeren. Deze wensch doet echter niet tekort aan de dankbaarheid voor hetgeen reeds geboden werd; maar het wil mij voorkomen, dat, hadde Prof. Honig bij voorbaat aan mijn wensch voldaan, de dankbaarheid bij al zijne lezers nog grooter zou zijn geweest.

G. CH. AALDERS.

Ambt en Liefde door Dr. T. HOEKSTRA, hoogleeraar aan de Theol. School te Kampen. Kampen, J. H. KOK 1919.

Deze schoone toespraak, door Prof. Hoekstra den 23 Oct. 1919 ter gelegenheid van het 8e lustrum van het Studentencorps Fides Quaerit Intellectum gehouden, wacht reeds lang op bespreking. Maar dit bezwaar is hopelijk niet zoo heel groot, wijl we hier niet te doen hebben met een woord van den dag, maar met een woord van blijvende beteekenis en waardij. Voor allen die zich voorbereiden voor het heerlijke ambt van Dienaar des Woords, maar niet minder ook voor hen die dit ambt reeds mogen bekleeden, is het zeer nuttig dat zij deze professorale rede lezen en overwegen en in zich laten bezinken: wanneer het ambt door liefde gedragen wordt zal het in zijn oefening ten zeerste worden verrijkt.

G. CH. AALDERS.

Geref. Prediking door Dr. T. HOEKSTRA, Uitgevers-maatschappij E. J. BOSCH Jbzn. Baarn. 97 bldz. f 2.25.

We kunnen Prof. Hoekstra, den docent der Ambtelijke Vakken aan de Theol. School, niet dankbaar genoeg zijn dat

hij in dit boekske ons alvast een proefje van zijn arbeid op dit terrein gegeven heeft. Natuurlijk blijven we nog vol verlangen uitzien naar de Gereformeerde Homiletiek van zijne hand, welke hij in zijn voorwoord in uitzicht stelt. Maar toch zijn we met dit hors d'oeuvre, als ik het zoo eens noemen mag, reeds bizonder in onzen schik. De onderwerpen die hier behandeld worden vragen in hooge mate onze belangstelling en raken in elk geval de voornaamste punten welke in een Homiletiek aan de orde zullen komen. Alleen ontbreekt hier het historisch materiaal; en mogelijk zal het wetenschappelijke handboek der Homiletiek ook op détails nog dieper ingaan. De behandelde onderwerpen zijn na eene Inleiding: het wezen van de prediking, de verklaring, de toepassing, de tekstkeuze, de beste preekmethode, taal en voordracht. Verschillende van deze hoofdstukken vonden ook reeds als artikelen in ons Tijdschrift opname. Als ik eene opmerking zou mogen maken is het deze, dat de schrijver zich van elke systematische orde onthouden heeft. Natuurlijk zal hij die in zijne te verschijnen Homiletiek wel in acht nemen; maar het wil mij voorkomen dat ook hier eenige meerdere invloed van een ordenend princiep niet ongewenscht ware geweest. Het maakt b.v. wel een vreemden indruk wanneer over de tekstkeuze wordt gehandeld, nadat verklaring en toepassing reeds zijn voorafgegaan. En dat had toch ook heel goed anders gekund, wanneer na het meer principieele hoofdstuk over het wezen van de prediking eerst over de tekstkeuze, vervolgens over de verklaring en eindelijk over de toepassing van den tekst ware gehandeld. Daarbij hadden zich dan de beide laatste hoofdstukken over de beste preekmethode en over taal en voordracht gevoegelijk kunnen aansluiten.

G. CH. AALDERS.

Lust en ijver. Toespraak bij de opening der lessen aan de Vrije Universiteit te Amsterdam door Dr. W. GEESINK.
Kampen, J. H. KOK 1920.

Eene rede, zooals Prof. Geesink die weet te houden: geestig, frisch en tevens principieel. Lust en ijver, zoo betoogt de redenaar, zijn voor de studie ook aan de Vrije Universiteit noodig; en dan gaat hij speciaal aantoonen, dat deze

lust en ijver alleen bestaanbaar zijn bij geestelijke aansluiting aan het beginsel der Universiteit. In verband hiermede worden aangaande dat beginsel en de daaraan te bewijzen trouw kostelijke dingen gezegd; en tevens eene geestige en rake weerlegging gegeven van de hoofdgedachte van Prof. Visschers rectorale oratie over „den eeuwigen vrede tusschen wetenschap en religie.”

RIDDERBOS.

Palestina en de Bijbel. Bewerkt uit het Engelsch door Dr. JAMES NEIL, 2e druk.
Kampen, J. H. KOK 1920.

Dit boek, dat in Ned. vertaling den hoofdinhoud weergeeft van Dr. Neils verschillende werken over Palestina en den Bijbel (vgl. mijn recensie in dit Tijdschrift, 16e jaarg. bl. 468) verschijnt thans in. 2en druk. De druk is iets meer compres — toch niet hinderlijk —; overigens is de uitgaaf onveranderd. Erg jammer is, dat dit ook geldt van de fouten: de Hebreeuwsche en Arabische woorden zijn nog op zijn Engelsch weergegeven; zoo lees ik op bl. 9: *pameeshoar;* wie raadt het? De *p* is een uit den 1en druk aangehouden drukfout voor een *h;* en het geheel luidt, in Nederlandsche klanken omschreven, *hammîsjoor,* de vlakte.

Overigens een prachtig boek, dat zeer is aan te bevelen.

RIDDERBOS.

Hooger op! door J. C. DE JONG.
Kampen, J. H. KOK 1920, 246 blzn.

Een zoon van eenvoudige vrome ouders gaat op studie, bezwijkt voor de verleiding van ongeloof en werelddienst, maar wordt toch aan het eind tot God bekeerd. Het thema is niet nieuw, maar is anderzijds rijk genoeg. De vraag is maar, hoe het wordt behandeld. En dat is in dit geval op veelszins uitnemende wijze. Het verhaal boeit van het begin tot het einde; de psychologische ontwikkeling is doorgaans goed geslaagd. Alleen zou ik te dien opzichte willen opmerken, dat eene zoo vrome moeder m.i. haar kind niet zoo gemakkelijk aan zulk een oom zou hebben toevertrouwd.

RIDDERBOS.